

BÅTRELATERTE KULTURMINNER I FJELLET SOM KILDER TIL KUNNSKAP OM FISKE I FORTIDEN

Charlotte Melsom og Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum

Grunnleggende for all ferdsel til vanns i sommerhalvåret i fjellet er båten. Dette gjelder også fiske ettersom mange av de mest utbredte fiskemetodene, som garn, not og krokfiske, i stor grad er basert på opphold på vannet.¹ At den norske kysten er rik på kulturminner som viser til menneskelig bruk av havet, har relativt lenge vært en kjent sak, og *kystkultur* er i dag et veletablert begrep.² Kunnskap om at «fjelllandet» Norge også inneholder varierte spor av typer man kan sammenligne med *vår gamle kystkultur*³, synes imidlertid ikke å stå like sterkt.

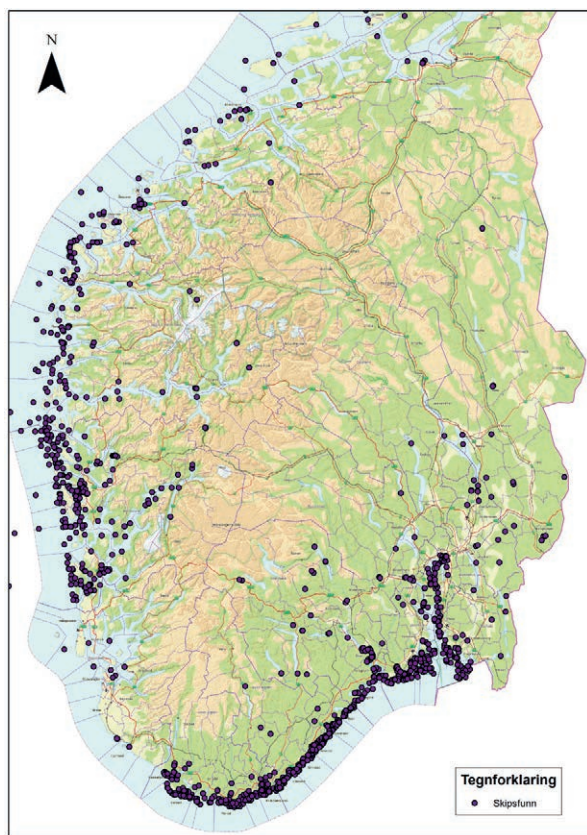
I denne artikkelen vil vi se nærmere på et utvalg kulturminner i fjellet som vitner om ferdsel til vanns. Sentralt vil eksempler fra to større arkeologiske undersøkelser i Vinstravassdraget og Tesse i Oppland være. Vårt mål med artikkelen er å drøfte hvilket kunnskapspotensial som ligger i båtrelaterte kulturminner i fjellet, og vi vil særlig prøve å framheve hvordan dette kan bidra til å belyse fjellfisket.

BÅTER I FJELLET

Arkeologiske funn av båter i fjellvann forekommer så langt sjelden (jf. figur 1). Noen av de eldste båt-funnene vi kjenner til i Norge, er imidlertid funnet i

ferskvannskontekster. Dette skyldes at det generelt er mye bedre bevaringsforhold for organisk materiale i ferskvann enn i havet. Fra Bingen i Glommavassdraget og vannet Lau i Siljan er det funnet stokkebåter som begge dateres til eldre jernalder (500 f.Kr.–550 e.Kr.).⁴

Et båtfunn fra Sumtangen ved Finnsbergvatnet på Hardangervidda utgjør et helt spesielt funn i nasjonal sammenheng. Under en utgravning inne i en fangstbu ble det avdekket nedbrutte trerester av en kjøll og bordganger med klinknagler. Dessverre er det sparsomt med opplysninger om båtens konstruksjon eller størrelse, men sannsynligvis har den vært rundt 5–6 meter. Det ble samlet inn rester av ulltråd som har vært tetningsmateriale mellom bordgangene.⁵ I forbindelse med prosjektet «Reinsdyr og reinsdyrfangst på Hardangervidda i jernalder og middelalder» ble prøver av dette tetningsmaterialet C14-datert til 980–1015 og 1010–1030 e.Kr.⁶ At det er brukt ull som tetningsmateriale mellom bordgangene, samsvarer med andre, samtidige skipsfunn fra Gokstadhaugen og Oseberghaugen.⁷ For utgraver Johs. Bøe⁸ minnet funnsituasjonen om en begravelse i ubrent båt med neverdekke over og under, men denne tolkningen er langt fra sikker.

Figur 1: En oversikt over kjente skips- og båtfunn viser at slike kulturminner er færre og mer spredt i innlandet og spesielt på fjellet enn på kysten. Betyr det at båtens rolle i fjellet er begrenset? Posisjoner fra Riksantikvarens database over automatisk fredete kulturminner, Askeladden. Kart: Elling Utvik Wammer.

Det øverste neverlaget strakk seg sørover og kan stamme fra et nedfelt tak, muligens fra et naust som sto på stedet før fangstbua ble bygd. Hvilke egenskaper og funksjon båten fra Hardangervidda har hatt, er usikkert. Finnsbergvatnet var fisketomt fram til 1927, så det må ha vært noe annet enn fiske. Det er sannsynlig at båten ble fraktet opp til fjellet fra bygdene omkring, enten ved at man slepte den opp på snøen vinterstid eller rodde den over vann

og bar den over land. Det er naturlig å tenke seg at folk tok seg bryet med å dra båter opp på fjellet fordi de hadde en viktig oppgave i forbindelse med transport av folk og ulike fangstprodukter. Båten kan også ha blitt brukt under fangst på storvilt for å lede dyrene ut i vannet eller mot boplasser.⁹

Samtidig er det ikke uvanlig at det blir funnet båtnagler og andre sammenføyningsmidler, slik som spiker og kramper, under utgravninger av hustufter i fjellet. Nest etter dyrebein er faktisk slike rester etter båter den største funnkategorien i steinbuer fra 1200-tallet på Hardangervidda.¹⁰ Det ble også funnet båtnagler og spiker i et jernvinneanlegg datert til vikingtid/middelalder ved Møsvatn (919 moh.) i Vinje i Telemark under utgravninger der på 1960-tallet.¹¹ Funn av båtnagler i slike anlegg kan trolig indikere omfattende bruk av båt til organisert transport av ved, jern eller myrjern i fjellet i jernalder og middelalder.

Mangelen på arkeologiske funn av båter i fjellet fører til at vi i dag har begrenset kunnskap om den båt- og båthistoriske utviklingen i høyereliggende vann og innsjøer. Når vi skal si noe om hva slags typer farkoster man kan ha brukt i fjellet i forhistorisk tid, er det mulig å trekke vekslers på det vi har bevart av nyere tids kildemateriale fra de lavereliggende vassdragene i Øst-Norge.¹² Det finnes et relativt omfattende båtmateriale på norske museer. Den største båtsamlingen i innlandet har Norsk Skogbruksmuseum, som har ca. 30 båter. For eksempel er det kjent minst fire båter som skal være bygd av den legendariske Båt-Iva i Vågå.¹³ Båt-Iva levde på slutten av 1700-tallet, og båtene hans hadde som andre østnorske innlandsbåter fra nyere tid flere trekk til felles med Vestlandets båttypen.¹⁴ Båtene på Vestlandet er kjent for å være lettere i vekt enn østlandsbåter fra kysten.¹⁵ Sannsynligvis har båtbyggingstradisjonene i fjellet lignet den vestlandske. De var lette å trekke på land, samtidig som strøm i elver og lange vintre

Figur 2: Bildet viser to reinsjegere som har båten liggende i en båtstø på Hardangervidda. Foto fra samlingen til Hardanger folkemuseum.

med islagte vann og elver gjorde at man foretrakk å lagre båten i støer eller i naust.

BÅTRELATERTE KULTURMINNER – BEGREPSAVKLARING

Maritim arkeologi har tradisjonelt fokusert på kystmiljøer og ferdsel i fjorder og på havet. Disse studiene har lært oss at mange av de sporene som kan si mest om menneskets ferdsel på vannet, ligger på land. Plasseringen av bebyggelse, landingsplasser for båter, ferdselsveier og så videre kan ofte si en hel del om hvordan sjøen og fjorder har vært brukt, selv

om framkomstmidlene i seg selv mangler. Denne erkjennelsen kan også overføres fra kysten til vann og vassdrag i innlandet.

Båtrelaterte kulturminner kan være så mangt, og en rekke kulturminner antas ofte å peke på bruk av båt. Et eksempel fra kysten er gravrøyser plassert på nes eller holmer. En vanlig tolkning er at dette indikerer at det her har vært en viktig maritim ferdselsrute, eller led.¹⁶ På samme måte vil maritime helleristningsmotiver, i særlig grad båt- eller skipsfigurer, ofte tolkes som at sjøfarten har hatt stor betydning i nærområdet. På kysten er

Figur 3: Båtristning på Sporanaset ved vannet Totak i Telemark. Foto: Telemark fylkeskommune.

relasjonene mellom båtbruk og aktiviteter på land selvsagt, mens disse sammenhengene i innlandet og på fjellet ikke alltid er like åpenbare for oss.

Spor som kanskje kan knyttes til den eldste ferdselen med båt i fjellet, stammer så langt heller ikke fra båtfunn. På helleristningsfeltet Sporanaset ved vannet Totak i Telemark, som ligger om lag 680 moh., er det avbildet en båt (figur 3).¹⁷ Sporanaset ligger på østsiden av Totak i Rauland, ved foten av Hardangervidda. Helleristningsfeltet er etablert på en lite nes som stikker ut i vannet, og har fått navn etter alle fotsålene som er hugget inn i berget. Totalt består feltet av til sammen 61 figurer, hvorav det også finnes motiver av elg, reinsdyr, dyregraver, mannsfigurer med mer. Det har vært diskutert om feltet tilhører én eller to tidsperioder, siden det forekommer både veide- og jordbruksristninger

sammen, men Sporanestristningene er i overveiende grad tolket som et «blandingsfelt» fra bronsealder.¹⁸ Skipsfiguren er rundt 40 cm lang og har 17 mannsstrekker. Slike avbildninger kan tolkes på ulikt vis, enten som bark- og skinnbåter, tømmerflåter eller stokkebåter med oppbygde og utspente sider.¹⁹

Skipsfiguren på Sporanaset kan vitne om ferdsel til vanns på Totak kombinert med en mangesidig ressursutnyttelse. Det er rimelig å anta at det har vært drevet fiske i vannet, da det i nærheten av Sporanaset er en god fiskeplass.²⁰ Det er imidlertid mindre sannsynlig at skipsfiguren i seg selv viser til dette fisket, ettersom farkoster brukt til fiske i innsjøen sannsynligvis har vært mye mindre. I fjellet er skipsmotiver ellers nærmest helt fraværende. Hvorvidt dette skyldes at ferdsel med båt i fjellet i bronsealderen var uvanlig, er uvisst.

I denne artikkelen vil vi sette søkelyset på fysiske spor i vannkanten som har direkte sammenheng med båtens tilstedeværelse. I motsetning til indirekte markører, slik som gravrøyser og helleristninger, er de sporene vi nå skal ta for oss, levninger som ikke ville blitt anlagt om det ikke hadde vært brukt båt på stedet. Vi snakker altså om spor knyttet til såkalte landingsplasser, steder der man har sjøsett eller dratt båten på land. Vi skal først se litt nærmere på de to mest kjente hovedtypene av strukturer som karakteriserer slike steder.

Båttøer

En båtstø er et ryddet område i vannkanten som gjør det enklere å sette en båt på land. Båttøer blir også anlagt for at båtene skal ligge trygt under midlertidig lagring. Støa strekker seg som regel fra under vann til godt over flomålet for at hele båten skal kunne trekkes unna bølgeslag. I områder hvor man har tilgang på treverk, brukes gjerne trestokker, eller lunner, på tvers av støas lengderetning for at båten skal være lettere å dra opp. Restene etter eldre båttøer er ofte kun synlige som parallelle rekker med stein, også kalt vorrer. Etersom båttøer som regel er minimalt bearbeidet, kan det være utfordrende å oppdage dem i terrenget og skille dem fra naturlige fordypninger eller flater. Vann og is kan også ha bidratt til at stein er blitt flyttet fra kanten og inn i støa, slik at konstruksjonen er blitt utvisket, helt eller delvis.

Så tidlig som under Hjalmar Negaards registreringer på Hardangervidda for rundt 100 år siden ble det påvist båttøer ved fangstboplassene ved Krækkja og Halnefjorden.²¹ Senere registrerte Otto Blehr en båttø like ved en fangstgrop ved Insta Olavsbusvatnet på Hardangervidda.²² I forbindelse med nyere arkeologiske undersøkelser i et større prosjekt på Hardangervidda ble det registrert enda flere båttøer rundt Krækkja, Insta Olavsbusvatnet, Finnsbergvatnet, Langavatn, Drageidfjorden og

Finnsbergvatnet. Til sammen ble det dokumentert 23 antatt eldre båttøer nær boplasser, ledegjerder og fangstgroper. Flertallet av båttøene skriver seg antakelig fra jernalder og middelalder.²³

Båttøer har trolig i prinsippet endret seg lite gjennom historien, og de kan følgelig være vanskelige å datere typologisk. I forbindelse med undersøkelsene på Hardangervidda har imidlertid Endre Elvestad avdekket at størrelsen på støene kan være et daterende trekk. Den typiske støen som han daterer til jernalder/middelalder, er rundt fire meter lang og kun én meter bred. Dette er betydelig smalere enn støer fra nyere tid som ble observert under registreringene ved de samme vannene. De smale støene kan tyde på at båter som ble brukt til ferdsel på fjellvann, har vært både kortere og smalere enn tradisjonelle båter, som færingen og oselveren.

Naust

Ordet *naust* kommer fra gammelnorsk og betyr «sted hvor man oppbevarer fartøy». Ordet har to ledd, *nav-* og *-sta*, som betyr henholdsvis «fartøy» og «sted». Å lagre båter på et sikkert sted for vær og vind, i noen tilfeller også kanskje for uvedkommende, har trolig vært spesielt viktig på utsatte og avsidesliggende steder, slik som på fjellet (figur 4).

Figur 4: Stående naustbygning ved Lemonsjøen i Vågå kommune i Oppland. Foto: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

Det kan i mange tilfeller være problematisk å identifisere eldre strukturer som naust, og kanskje gjelder dette i særdeleshet på fjellet. En tuft undersøkt av Nergaard ved Store Krækkja på Hardangervidda ble først antatt å være et naust, men da det ble avdekket beinrester utenfor, ble den i stedet tolket som en fangstboplass. Arkeologen Hjalmar Nergaard beskrev tufta som svært uanselig, 5 meter lang og 2–3 meter bred. Endre Elvestad hevder i ettertid at tuften har såpass mange trekk til felles med tradisjonelle naustkonstruksjoner at han definerer den som et naust. Tolkningen baserer han blant annet på at tuftens åpning vender mot vannet, og at den er svært smal i forhold til lengden, og dermed er uegnet som bolig.²⁴ I tillegg påpeker han at det ble funnet båtnagler inni og utenfor tuften, hvilket styrker hans teori om at den har vært et naust.

Det er ikke registrert flere slike nausttufter på Hardangervidda. Et mulig unntak er den alt omtalte Austbu ved Finnsbergvatnet, hvor en klinkbygd båt ble gravd fram. Johs. Bøe nevnte at båten lå i tuftas nordvestre del under et avfallslag og opprinnelig kan ha vært plassert i en eldre bygning inne i den vi ser spor etter i dag. Det er heller ikke umulig at båter kan ha blitt lagret i fangstbuene når de ikke var i bruk, og ikke i egne båthus eller naust.

NYE PERSPEKTIVER I FJELLHEIMEN

De båtrelaterte kulturminnene vi innenfor norsk arkeologi og forvaltning så langt har kjennskap til i og rundt fjellvann, har kommet fram mer eller mindre tilfeldig. Den eneste større systematiske registreringer som er utført i Sør-Norge med sikte på slike kulturminner, ble utført av Endre Elvestad fra Stavanger sjøfartsmuseum.

I de siste årene har Norsk Maritimt Museum deltatt i flere større arkeologiske prosjekter i fjellet knyttet til den såkalte sektoravgiften (figur 5). I disse prosjektene tar vi for oss hele vassdrag eller store

innsjøer. De fungerer derfor godt til å gi overblikk over større områder innen ulike tema. For museet har det vært naturlig å sette søkelyset på bruken av vannene til ferdsel og fiske. Vi skal i det følgende se nærmere på noen av de kulturminnene vi har dokumentert, og hvilken kunnskap de kan gi om disse temaene. Eksempelene illustrerer også kunnskapspotensialet i arkeologiske undersøkelser av båtrelaterte kulturminner generelt, som diskuteres mot slutten av artikkelen.

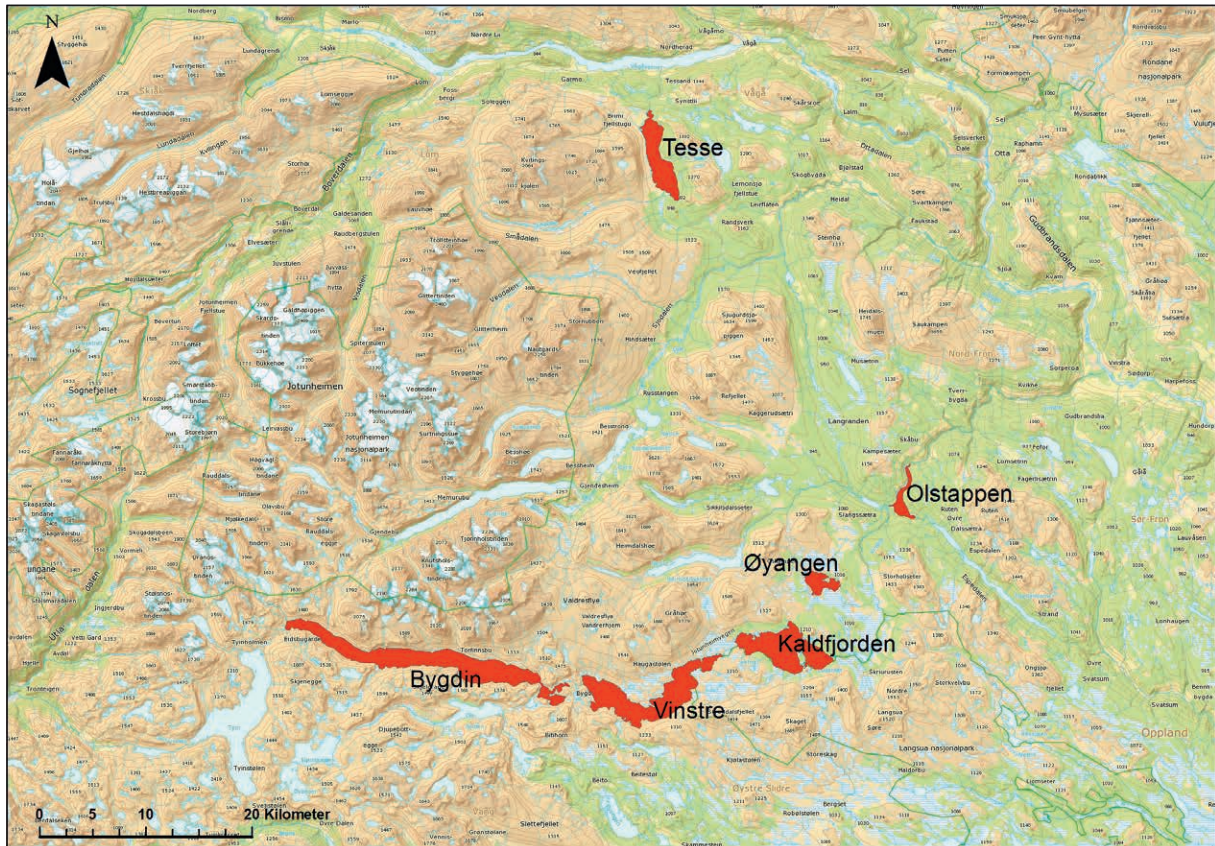
VINSTRAVASSDRAGET VED FOTEN AV JOTUNHEIMEN

Vinstravassdraget strekker seg fra grensen til Jotunheimen nasjonalpark og vestenden av Bygdin til samløpet med Gudbrandsdalslågen ved tettstedet Vinstra. Vassdraget har seks reguleringsmagasiner og berører kommunene Vang, Øystre Slidre, Vågå, Nord-Fron og Sør-Fron. Siden det ligger nær Jotunheimen og Jotunheimvegen, som går langs hele vassdraget, er Vinstravassdraget viktig for jakt, fiske og friluftsliv i området ennå i dag. Skriftlige kilder tilbake til middelalder viser at det hadde vært betydelig ferdsel og fiske på vannene i vassdraget.²⁵ Kart fra begynnelsen av 1800-tallet vitner også om at denne typen aktiviteter også har foregått etter middelalderen.

Båstøer

I løpet av feltarbeidene i vannet Vinstre (1031 moh.) ble det oppdaget et titalls båtstøer av ulik alder. Av disse er det sannsynliggjort at mange ikke har vært brukt i nyere tid, og at de antas å ha høy alder.²⁶

I sørvestre del av Veslefjorden, som ligger lengst vest i Vinstre, ble det for eksempel påvist fire båtstøer (figur 6). Tre lå samlet, mens den ene lå ca. 30 m lenger øst. De tre støene lengst vest sto helt under vann da de ble funnet. Den ene støen som lå øst for de tre andre, lå delvis over vann, men hoveddelen

Figur 5: Kart over Vinstravassdraget og Tesse, to vassdrag som er blitt undersøkt arkeologisk de siste årene i forbindelse med fornyelse av kraftkonsesjon. Kart: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

av konstruksjonen var oversvømt. Det skulle være mulig å benytte båtstøene ved lavere vannstand. De tre støene lengst vest besto av ryddete flater med småstein og relativt store kantsteiner. Vorrerne på hver side hadde et enkelt lag med store steiner, og det ble ikke observert at steiner var stablet i høyden. På den enkeltliggende støen var steiner tydelig oppstablet i bakkant, men mindre systematisk i ytre del. Det kan ikke utelukkes at båtstøens indre del har vært et fundament for en naustbygning.

Lokaliteten har en interessant beliggenhet i forlengelsen av Søre Båtskaret. Alder på lokaliteten er imidlertid ikke kjent. Det virker sannsynlig at båtstøene har vært ryddet før reguleringen på 1950-tallet, ettersom de ser ut til å være anlagt med utgangspunkt i opprinnelig strandlinje. Det er heller ikke inntegnet hverken veifar eller sti ned til denne delen av Veslefjorden fra sør på kart fra 1887. På dette tidspunktet er det imidlertid et far gjennom Søre Båtskaret og videre nordover, og vi mener det er

Figur 6: Båtstøer i Veslefjorden på sørsiden av Vinstre. Båtstøene ligger tørt tidlig på våren på grunn av reguleringen. Samtidig befinner de seg godt under dagens høyest regulerte vannstand og stammer derfor trolig fra før Vinstre ble et kraftmagasin. Foto: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

sannsynlig at båtstøene stammer fra denne perioden eller tidligere.

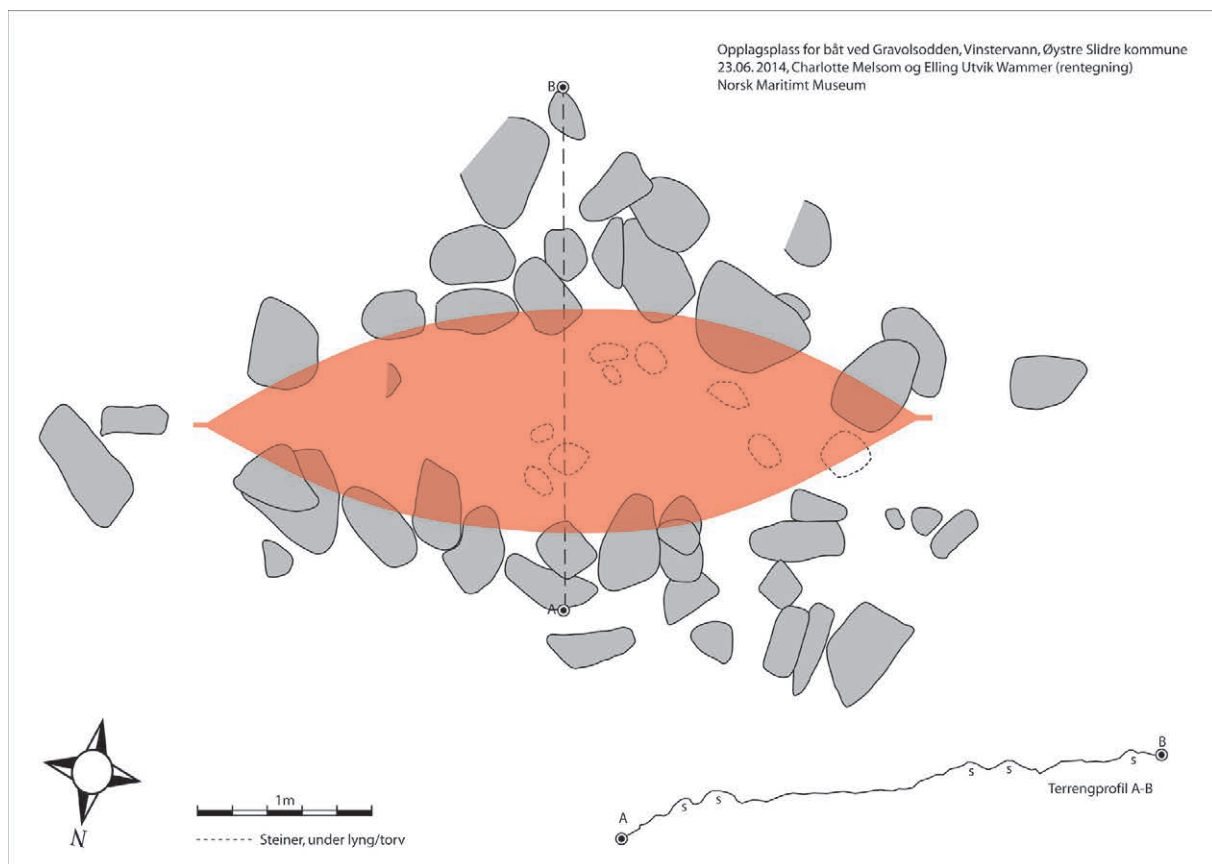
Opplagsplass for båter

I en liten vik ved Gravolsodden på sørsiden av Vinstre ble det funnet en opplagsplass for båter (figur 7). Med begrepet *opplagsplass* mener vi en struktur bestående av steiner som er stablet og lagt med et visst mellomrom i oval form. I motsetning til båtstøer ligger opplagsplassen noen meter opp fra vannkanten. Det finnes like eksempler fra Island.²⁷ I Sør-Norge

ble lokalitetstypen for første gang kjent gjennom undersøkelser på Hardangervidda. Elvestad²⁸ antar at båter ble hvelvet over steinleggingene, slik at de ble liggende opp fra bakken. Steinene hindret således fukt og råte fra å trenge inn i treverket. Det er mulig å tenke seg at steinleggingene ble ansett for å være en sikrere lagringsplass enn båtstøer og andre landingsplasser. Om våren og høsten kunne snøen komme uten forvarsel, og det kunne gå lang tid før man igjen fikk tilgang til båten.

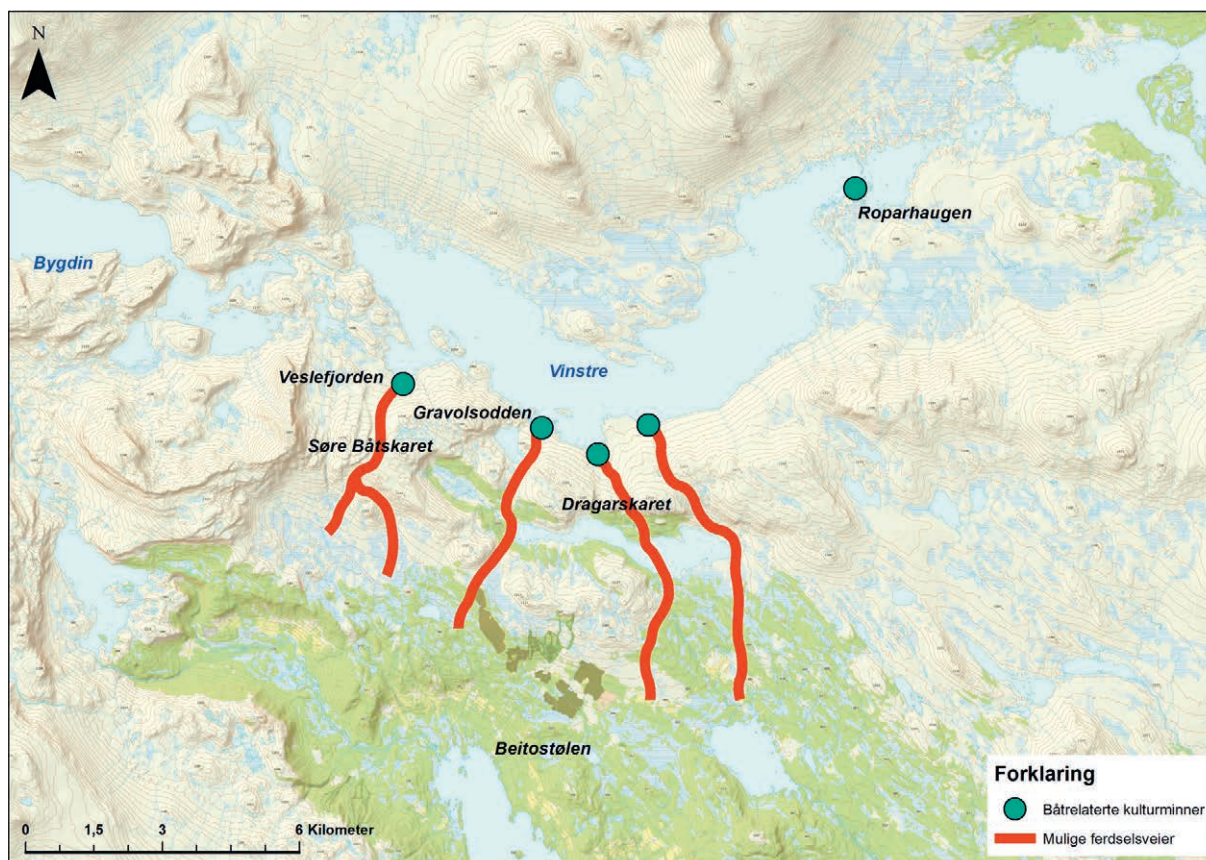
Figur 7: En av strukturene på opplagsplassen ved Gravolsodden på sørsiden av Vinstre. Foto: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

Figur 8: Skisse i plan og profil av den ene av de fire steinstrukturene på opplagsplassen. Her er det plassert omrisset av en småbåt av lokal type over, som samsvarer godt med strukturens form. Tegning: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

Lokaliteten på Gravolsodden har til sammen fire slike opplagsplasser for småbåter. De båtformete steinleggingene ligger i hellingen på et lite nes om lag tre hundre meter sørøst for en stor fangstlokalitet. Fire av steinleggingene ligger helt eller delvis åpent i dagen og er relativt intakte, selv om de stablete steinene i varierende grad har falt inn i eller utenfor strukturen. Strukturene fra Vinstre har større stein i endene som båtens akter- og baugparti hvilte på, og i ett av tilfellene danner det naturlige berget eller jordfast

stein deler av strukturen. Steinleggingen som er avbildet nedenfor, er ca. 4,5 meter lang og 2–2,5 meter på det bredeste. Det er blitt gjort forsøk på å rekonstruere hva slags båter anlegget er ment for (figur 8). I illustrasjonene under er det tatt utgangspunkt i formen til en båt fra Vågå som stammer fra sent på 1700-tallet. Dette er den eldste dokumenterte båten fra regionen. Båten er ca. 4,1–4,2 meter lang. Formmessig er det også relativt godt samsvar mellom steinstrukturene og tradisjonelle små robåter. Størrelsen på båtene som

Figur 10: Kart over mulige ferdselsruter og sentrale kulturminnelokaliteter ved Vinstre samt stedsnavn nevnt i teksten. Kart: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

1831 står det flere navn som beskriver forskjellige aktiviteter knyttet til fiske, blant annet fiskevær og fiskebuer (figur 9). Disse navnene er gjerne plassert der det før reguleringen var os mellom vann, eller der bekker renner ut i vannet. Flere av stedene viser også til gården eller familien som har eid fiskebua, og sier noe om rettigheter til fiske.

Museet dykket på flere av stedene der det skal ha stått fiskebuer eller vært fiskeplasser. Da reguleringssonen i Kaldfjorden stedvis er svært utvasket som en følge av reguleringen og av at det er utført anleggsarbeid flere steder, var det vanskelig å påvise

rester etter bebyggelse.³⁰ Det ble likevel funnet rester etter en mulig fiskebua på om lag 2 meters dybde ved Kubosen fiskevær.

Det har tegnet seg et interessant mønster i de lokalitetene i Vinstre som blir ansett for å ha potensielt høy alder (figur 10). Felles for områdene med konsentrasjoner av eldre kulturminner knyttet til ferdsel på vannet er at de ligger i forlengelsen av naturlige ferdselsårer fra sør. Lokaliteter i Veslefjorden, Gravolsodden, Karifjorden, Oleskarbuene og Store Straumen karakteriseres av en slik beliggenhet. Skar og daler i et ellers vanskelig framkommelig

fjellterreng har trolig kanalisert ferdselen til visse soner. Det er dermed belegg for å tolke disse stedene som knutepunkter for ferdselen i området og for å kunne si at deler av den historiske ferdselen har gått på tvers av vannet (nord–sør).

I en av de egnete fjellpassasjene til Vinstre fra sør finner man stedsnavnet *Dragarskaret*.³¹ Muntlig tradisjon knytter stedsnavnet til forflytning av båter inn til Vinstre i eldre tid. Navnet kan være en sammenstilling av *drag*, som betegnelse på noe som blir slept eller dratt, og *skar*, det vil si en kløft av en viss størrelse. Her kan vi kanskje se en parallell til *drageid*, brukt om steder hvor båter ble dratt over land både på kysten og i innlandet.³² Ut fra terrengets beskaffenhet er det ikke usannsynlig at båter og/eller varer er blitt fraktet fra Beito, først over Olevann og deretter gjennom Dragarskaret til Vinstre. Ved vannkanten der Dragarskaret ender i Vinstre, finnes en liten bukt, som utpeker seg som en av få egnete steder å sette ut båter langs sørsiden av Vinstre.

Lenger vest finner vi to tilsvarende fjellpassasjer, som bærer navnene Søre og Nordre *Båtskaret*. Også disse navnene indikerer at det her har vært frakt av båter over fjellet, til bruk på Vinstre. I nyere tid har seterbebyggelsen ligget på den solrike og flatere nordsiden av vannet, mens bygdene som har utnyttet området, lå på sørsiden. Frakt av folk og varer på tvers av vannet kan ut fra dette se ut til å være en ellers lite kjent del av områdets historie knyttet til ferdsel. Et stedsnavn som trolig kan knyttes til det samme ferdselsmønsteret, er *Roparhaugen*, ved et smalt sund på sørsiden av vannet. Steder med dette navnet kan trolig kobles til historiske fergesteder, det vil si steder hvor folk har tilkalt båtskyss ved å rope over til motsatt side av vannstykket.³³

Det er grunn til å tro at fiske har vært en betydelig del av næringsgrunnlaget langs nordsiden av vannet, som nevnt tidligere i artikkelen. Også stedsnavn i Vinstre kan antakelig kobles direkte til fiske. Sør for

Holmen, som framstilles som et fiskevær/fiskebu på kart fra 1800-tallet, finner vi navnet *Fiskesva*. Første stavelse er selvforklarende, mens *sva* antas å bety «grunne», «banke» eller lignende. Navnet tilsier dermed at stedet har vært et godt og mye brukt fiskested.

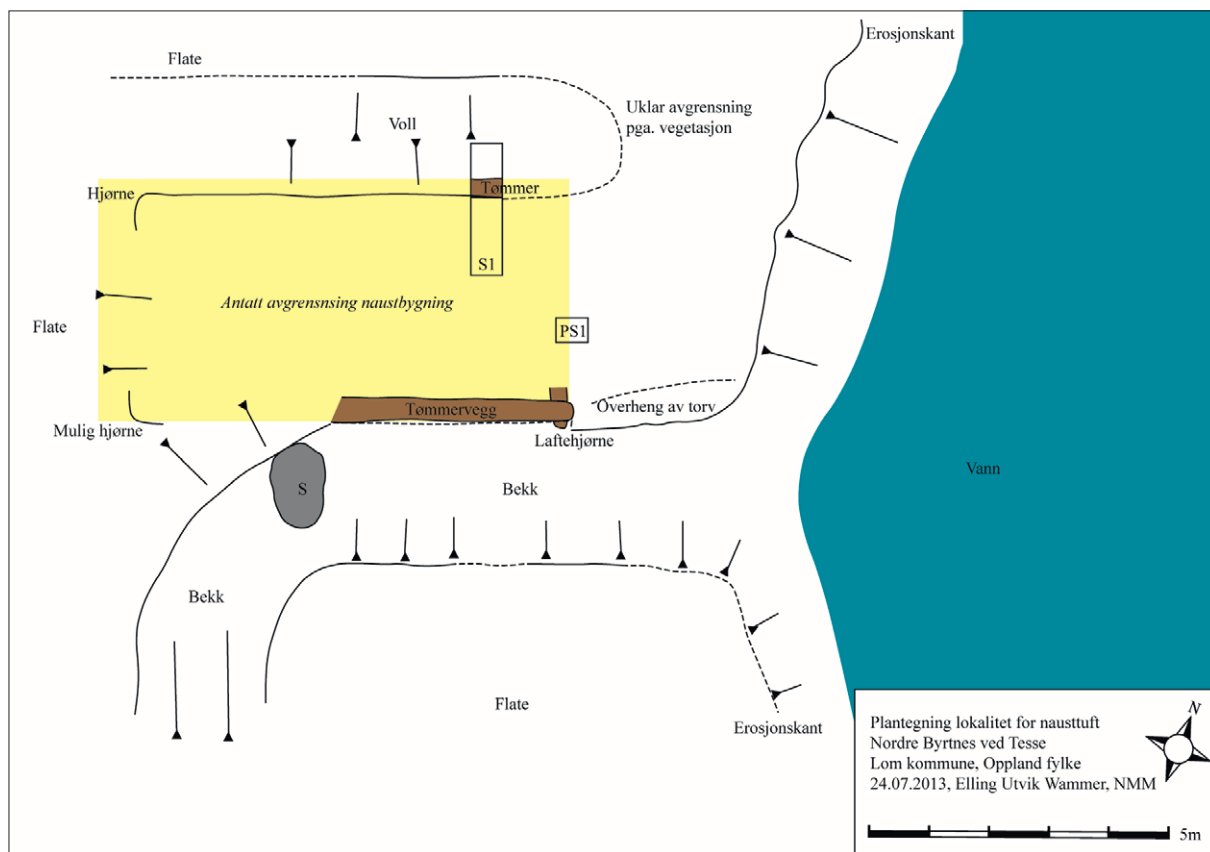
BÅTRELERTE KULTURMINNER I TESSE

Fjellvannet Tesse ligger i et område med fjell på flere kanter og med et bratt skrånende landskap mot nord, ned i Ottadalen. Tesse er avlangt, men står ikke i forbindelse med andre vann på samme måte som vannene i Vinstravassdraget. Vannstanden i Tessemagasinet er regulert ca. 1 meter over det opprinnelige nivået og tappes helt ned til 10–12 meter under opprinnelig vannstand om våren. Ettersom landskapet ved selve vannet er relativt slakt, fører det til at svært store arealer blir eksponert.

Ørretfisket i Tesse har en svært stor historisk betydning. Rundt fjellvannet Tesse skal det fram til reguleringen ha vært et større antall naust.³⁴ I dag er imidlertid ingen av de eldre naustene i Tesse bevart. Stedsnavn som Naustviki, som finnes på nordsiden av neset Volnebben, forteller at det opprinnelig har stått bygninger av denne typen her. I de to feltsesongene ved Tesse ble strandsonen rundt hele vannet kartlagt. Kun rester av to naust ble gjenfunnet og dokumentert. Årsaken til at så få naust er blitt bevart i Tesse, er i stor grad hevingen av vannet med en meter. Man antar at store flommer og ras også før den tid kan ha dratt av gårde med slike bygninger. Den mest kjente herjingen skjedde nok i forbindelse med flommen Storofsen i 1789.

Naustet på Nordre Byrtnes

En antatt nausttuft ved Nordre Byrtnes nord i Tesse ble grundigere undersøkt.³⁵ Tufta hadde vært kjent av lokalbefolkningen i lengre tid, og funnet hadde vekket undring også blant fagfolk. Hva var dette slags

Figur 11: Planskisse over nausttufta på Nordre Byrtnes i Tesse og de undersøkte delene av kulturminnet. Tegning: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

bygning? Hvor gammel kunne den være? Tufta besto av framvasket treverk i et to meter dypt bekkeløp nede ved vannet (jf. figur 11 og 12). Stokkene var begrodd av mose og dekket av sand og grus. Ovenpå øverste synlige stokk lå et ca. 0,5–1 meter tykt lag med løse masser. Noen meter mot nord kunne man også ane en lav voll med tilsvarende lengderetning som stokkene. Området var ellers begrodd av lave einerbusker og vierkjerr.

Undersøkelsen innledet med å rense fram den antatte langveggen i bekkefaret. Under opprensingen

av den søndre langveggen ble det i økende grad observert fordypninger og sprekker i treverket, som forsterket inntrykket av at det var laftete stokker. I den østre enden kom det etter hvert til syne lafteknuter, som dermed dannet et hjørne i bygningen. I forbindelse med opprensingen av langveggen i bekkefaret ble det oppdaget et parti med kullholdig jord i underkant av stokkene. I disse massene ble det funnet et stort antall jernfragmenter, hvorav flere er tolket som korroderte nagler.

Figur 12: Fra undersøkelsen av nauset på Nordre Byrtnes ved Tesse. Graving og opprensning av søndre langvegg.
Foto: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

Deretter gravde vi en avlang sjakt fra utsida av tufta i nord og inn i tufta gjennom vollen. Hensikten var å avklare om det fantes en laftevegg i vollen. Ca. 70 cm under overflaten i vollen fant vi sammenhengende treverk parallelt med stökkene i den søndre langveggen. Treverket var ganske nedbrutt i toppen, men ble kraftigere dypere ned. Massene under vollen besto av grov grus med mye stein, mens det inne i naustet var hovedsakelig finkornet, gråbrun sand.

Bygningen på Nordre Byrtnes i Tesse har mange trekk som kjennetegner tradisjonelle naust. Den er avlang og har passende størrelse til å romme en småbåt av for eksempel færingstype. Laftekassen heller svakt ned mot vannet og har kortsiden henvendt den veien, noe som er et typisk trekk ved naust. Funn av båtnagler ved den søndre veggen indikerer også båtrepasjon eller lignende på stedet. Utskiftning av sømnen var en regelmessig nødvendighet.

To C14-prøver ble tatt av ytterved fra de nedre stökkene i søndre vegg, hvorav en ble sendt til datering. Resultatet viste tre mulige dateringer, alle innenfor tidsrommet 1640–1950 e.Kr.³⁶ Sannsynligheten er som nevnt stor for at bygningen er blitt overdekket av løsmasser i forbindelse med et ras eller en flom, og Storofsen i 1789 peker seg naturlig ut som en hendelse som kan ha forårsaket dette. Den eldste av de tre dateringene er derfor mest sannsynlig (16–1700-tallet). Muligheten for at naustet sto da rasmassene kom, gjør det spennende å undres på hva det kan inneholde. Man kan ikke utelukke at naustet på Nordre Byrtnes inneholder både fiskeredskaper og båt.

Med tanke på at et av kjerneområdene for fiske-søkker i Tesse er like utenfor, utgjør naustet et svært spennende kulturminne. Naustet blir stadig mer erodert av både bekken og reguleringen; derfor vil det av både faglige og forvaltningsmessige årsaker bli videre undersøkt³⁷.

KUNNSKAPSPOTENSIALET I BÅTRELATERTE KULTURMINNER I FJELLET

I strandkanten langs fjellvann er det gjerne spor i terrenget som viser at båter er blitt satt på land. I mangel av farkoster er de båtrelaterte kulturminnene derfor viktige primærkilder til kunnskap om at et vann eller en innsjø har vært brukt av mennesker i fortida. Felles for disse kulturminnene og det som gjør dem spesielt interessante, er at de kan gi oss kunnskap om knutepunkter for både ferdsel og annen aktivitet i landskapet. Landingsplasser kan dermed være viktige når vi skal forstå beliggenheten til andre typer kulturminner, slik som boplasser, jakt- eller fangstlokaliteter og gamle veifar.

Naust og båtstøer som kildekategorier kan også fortelle oss mye om båtbruk i forbindelse med fiske.³⁸ I en innsjø eller et vann vil blant annet antallet naust kunne indikere hvor aktivt fiske det har vært på stedet. Arkeologiske undersøkelser av naust vil kunne gi kjennskap til hvilke tidsperioder bygningene har vært i bruk i; dermed belyses også fiskets historie. Størrelsen på bygningene gir indikasjoner på hva slags båter som har vært i bruk på vannet. I tillegg har gjerne naustet vært et sted hvor også andre aktiviteter har foregått, slik som reparasjoner og vedlikehold av båter, lagring av fiskeutstyr og så videre. I vannet utenfor et naust kan det dessuten forekomme gjenstandsfunn av fiskeredskaper som kan bidra til å belyse hvor stort fisket har vært, og hvilke fiskemetoder som er brukt.

Det ligger trolig et uutnyttet potensial for ny kunnskap om fiske i fjellet gjennom undersøkelser av båtrelaterte kulturminner. Som for de aller fleste kulturminner gjelder det også for disse at de sjelden forstås fullt ut uten å ses i sammenheng med omkringliggende funn eller landskap. Der et større antall og gjerne varierte typer kulturminner inngår i en helhet, snakker vi ofte om *kulturmiljøer*.

Figur 13: Fiskeværet ved Sølsjøen i Rendalen kommune i Hedmark. Ved Fiskevøllen er det avdekket spor etter fiske med kontinuitet langt bakover i tid. De eldste husene som nå står på Fiskevøllen, ble trolig oppført en gang på 1700-tallet. Her er i dag naust, kjell og fiskebuer som ligger tett i tett langs strandkanten. Foto: Sivilarkitekt MNAL Magne Kvam, Hedmark fylkeskommune.

Fiskevær som fenomen forbindes ofte med vest- og nordnorsk bosetningshistorie og fisketradisjoner på kysten. I enkelte fjellbygder på det indre Østlandet, hvor man har vært langt fra de fiskerike elvene, ble det imidlertid også etablert fiskevær langt inne i fjellet. Med dette menes sesongvise bosettings- og aktivitetsområder rettet spesifikt mot fiske. På slike steder kan vi finne noe vi kan kalle kulturmiljøer, hvor båten har spilt en sentral rolle. Fiskevøllen ved Sølsjøen i Hedmark er et klassisk eksempel og samtidig en illustrasjon på den betydelige båtrelaterte aktiviteten som kan knyttes til et fjellvann (figur 13).

Ifølge Jacob B. Bull går rendølenes lottfiske i Sølsjøen tilbake til tidlig middelalder.³⁹ Det er

imidlertid vanskelig å si noe om omfanget av det fisket som ble drevet der før 1700-tallet. På den lille halvøya Grøtgarden, omkring 50–100 meter sørøst for dagens bebyggelse på Fiskevøllen, ble det i 1913 funnet en vikingtidsgrav. Dette var en branngrav under flat mark som inneholdt et tveegget sverd, en øks, åtte pilspisser, en kniv, et beslag, et ildstål og et flintstykke. Gravgodset er datert til tiden omkring 900 e.Kr. og har vært tolket som en fangstmarksgrav.⁴⁰ Året etter, i 1914, foretok Jacob B. Bull og Reodor Vardenær nye undersøkelser av graven. Omkring en halv meter fra foregående års våpenfunn fant de det som er tolket som en nettflottør.⁴¹ Ifølge arkeologen Arne Skjølsvold er

det grunn til å tro at denne nettflåa må ha tilhørt det opprinnelige gravgodset. Funnet av nettflåa skulle derfor tyde på at det alt i det 10. århundre ble drevet fiske i Sølensjøen. Noen fast bosetning er det neppe tale om, men funnet tolkes som spor etter sesongfiske.⁴²

På tross av at vi kjenner til at det forekommer fiskevær i fjellet langt tilbake i tid, er vår kunnskap om kulturmiljøer som Sølensjøen mangelfull. I tillegg til Fiskevollen finnes også de noe mindre kjente Elvåsvollen og Haugsetvollen ved Isteren og Buvika ved Femunden i Hedmark fylke. En av grunnene til at vi vet så mye om Hedmark, er at fjellfisket i dette fylket holdes i hevd ennå i våre dager. I vårt arbeid med historisk kartmateriale fra Vinstravassdraget er vi blant annet kommet over flere steder som benevnes som fiskevær. Hva skulle til for at et sted i fjellet ble regnet som et fiskevær?

Både når det gjelder å identifisere slike kulturmiljøer, og når det gjelder å kartlegge bruksperioder, er det et trolig et stort potensial for ny kunnskap, hvor de båtrelaterte kulturminnene står sentralt. Denne kunnskapen vil kunne gi økt forståelse av kompleksiteten i fjellfisket – både dets betydning lokalt for omkringliggende bygder og fiskens betydning som handelsvare. Kanskje ville vi sett på Tesse også som et fiskevær om ikke Storofsen og reguleringen hadde dratt av gårde med naustene? Framtidige kartlegginger og undersøkelser av båtrelaterte kulturmiljøer i fjellet kan kanskje vise at Fiskevollen i Sølensjøen ikke er så unik som vi tror.

ARKIVALIER SOM OMHANDLER FJELLFISKE

I tillegg til de fysiske sporene vi så langt har sett på, finnes det et stort antall arkivalier bestående av skriftlige kilder, eldre kart og nedtegnelser av muntlige kilder fra fjellområdene. Vi skal kort gjennomgå hvilken kunnskap disse kildene gir oss om fjellfisket.

Trykte kilder om fiskeretter

Det skriftlige kildematerialet som i størst grad omhandler fjellfiske, er lover og rettsdokumenter fra middelalder og fram til 1700-tallet.⁴³ I historiske kilder foreligger det også skildringer av stridigheter og sosiale forhold knyttet til fiske. Disse kildene kan gi perspektiver på omfanget av og tradisjoner forbundet med fiske. Det skriftlige kildematerialet bidrar dessuten til å stedfeste historiske hendelser og viser dermed til hvor det har vært aktivitet forbundet med fiske.

Til å belyse dette kan beskrivelser av fiskestridigheter i Kaldfjorden og Sandvatn i Øystre Slidre i Nord- og Sør-Fron kommuner være egnete eksempler. Fisket i Kaldfjorden må ha vært en svært viktig ressurs for de omkringliggende bygdene langt bakover i tid. Det er kjent at det har vært stridigheter mellom gudbrandsdøler og valdriser om fiske siden middelalder. I 1468 skal blant annet folk fra Valdres ha skutt en ung gutt fra Sør-Fron og kastet liket opp på taket på en fiskebu ved Raggen.⁴⁴ Om Sandvatnet var det feid mellom bøndene i Fron og Øystre Slidre, blant annet i 1722 og 1724, da bøndene fra Fron hadde revet ned en fiskebu og tatt bort en fiskebåt for slidringene. Stridighetene mellom gudbrandsdølene og valdrisene skal ha vart til langt opp på 1800-tallet.⁴⁵

Eldre kartmateriale

Gamle kart fra fjellet kan inneholde mange opplysninger om bruken av landskapet og organiseringen av fisket i fjellvann. De kan danne et viktig utgangspunkt for arkeologiske undersøkelser og utfylle bildet der de materielle sporene ikke er bevart. Hvis man også får anledning til å sammenstille kartmateriale med skriftlige kilder, blir den kulturhistoriske kunnskapen ekstra interessant.

Stedsnavn

I sin redegjørelse for begrepet *det maritime kulturlandskapet* framhever Christer Westerdahl⁴⁶

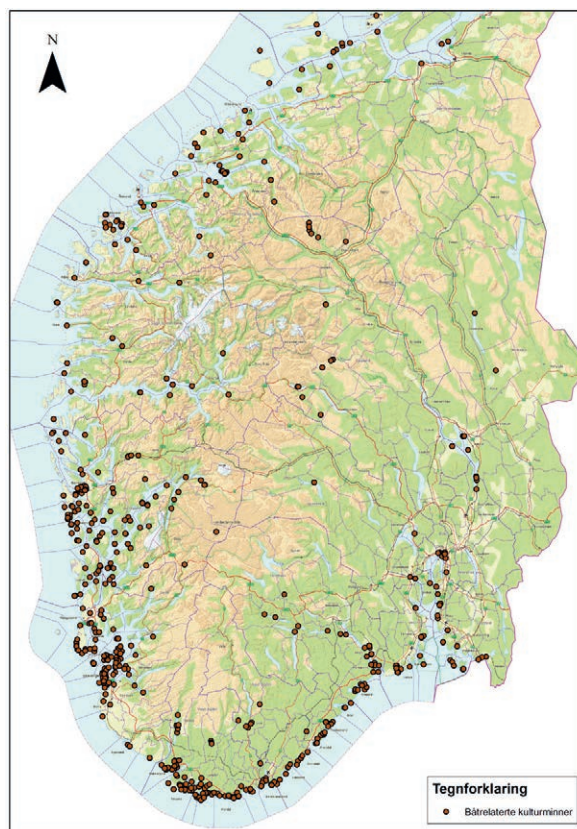
betydningen av stedsnavn for maritime arkeologiske tolkninger. I tilknytning til Vinstre i Øystre Slidre har vi registrert flere interessante lokaliteter ved sammenstilling av navn og topografi. Langs sørsiden av vannet er det en lang rekke med relativt bratte fjell, som skiller vannet fra de lavereliggende områdene rundt Beito, hvor den kjente bosetningen og aktivitetsområder for blant annet jernproduksjon har vært fra eldre tid. Flere av de farbare passasjene over fjellet har navn som kan kobles til ferdsel, og samtidig har de et maritimt preg.

En utfordring ved bruken av stedsnavn i arkeologiske analyser er at de kan være vanskelige å tidfeste. Navnene kan ha kommet til i senere tid, og det vil derfor kunne oppstå feilslutninger. I tillegg kan omskrivninger og lokale dialekter utgjøre feilkilder som må tas i betraktning. Brukt kildekritisk er det imidlertid liten tvil om at stedsnavn er gode hjelpemidler når man skal forstå den fortidige bruken av landskapet, ettersom de ofte framhever sentrale elementer i fortidens mentale landskap.

AVSLUTNING

Det er per i dag kjent kun et mindre antall båtrelaterte kulturminner i fjellet i nasjonale registre, slik som Riksantikvarens Askeladden-base (figur 14). Mangelen på arkeologiske registreringer rettet mot slike kulturminner i fjellet gir grunn til å tro at denne gruppen av kulturminner kan være underrepresentert i Sør-Norge, både i forhold til andre kulturminnetyper i fjellet og i forhold til tilsvarende lokaliteter ved kysten. Dette kan ha bidratt til at temaer som fjellfisket heller ikke har fått den plassen de fortjener. Begrenset vektlegging av sporene etter bruken av vann og vassdrag er også symptomatisk for både forskning og den generelle historiefortellingen om de norske fjellområdene.⁴⁷

Det blir gjerne hevdet at tradisjonelle landarkeologer står med ryggen vendt til sjøen, mens vi som maritime arkeologer står vendt med blikket

Figur 14: Kart over kjente båtrelaterte kulturminner i Sør-Norge. Posisjoner fra Riksantikvarens database over automatisk fredete kulturminner, Askeladden. Kart: Elling Utvik Wammer, Norsk Maritimt Museum.

rettet ut mot havet. Denne beskrivelsen er i høy grad riktig også i fjellet. Helt fram til de senere årene var det steinalderboplasser som ble prioritert som utgravningsobjekter i fjellet, i tillegg til hus-tufter, jernvinneplasser og fangstgroper.⁴⁸ Samtidig var maritim arkeologi lenge en vitenskapsgren som i stor grad var konsentrert omkring skipsvrak. Sonen mellom de to perspektivene har derfor hatt en tendens til å bli glemt. I tillegg er manglende kunnskap om datering selvforsterkende i den norske

kulturminneforvaltningen ettersom kun automatisk fredete kulturminner kan undersøkes.

På flere måter kan vi si at de båtrelaterte kulturminnene i fjellet lider samme skjebne i norsk arkeologisk forvaltning som de maritime kulturminnene og kystkulturen lenge har gjort. *Fjæresteinsarkeologi* er en term som Grete Lillehammer foreslo for Riksantikvaren på 1990-tallet som et ledd i arbeidet med å løfte de maritime kulturminnene. Begrepet defineres som «kystkulturen fra de eldste tidene og fram til nyere tid som et tverrfaglig forskningsfelt for å sette fokus på *materielle og immaterielle kulturminner og kulturmiljøer mellom land og sjø*». ⁴⁹

En større vektlegging av kulturminner i strandsonen langs fjellvann og vassdrag, både blant landarkeologer og blant oss maritime arkeologer, tror vi har mye for seg. De båtrelaterte kulturminnene bør som vi har sett i denne artikkelen, også settes i en kulturhistorisk sammenheng. Et styrket samarbeid mellom forskere fra ulike fagfelt, for eksempel etnologi og historie, vil trolig være svært nyttig. Fjellfisket er en tematikk som egner seg godt for slike samarbeid. Sett fra vår side er det derfor gledelig at Riksantikvaren nå setter søkelyset på innlandsfiske i sin strategiske vernestrategi. Dette gir også håp om et løft for de båtrelaterte kulturminnene i fjellet.

SUMMARY:

BOAT-RELATED CULTURAL-HERITAGE SITES IN THE ALPINE REGION AS SOURCES OF KNOWLEDGE OF FISHING IN THE PAST

Boats are the basis of all waterborne traffic during the summer months in the mountains. This includes

fishing since common methods of line, net, and hook fishing were, for the most part, conducted while on board boats. In this article, we investigate certain cultural-heritage sites in the mountains that are relevant to travel on water. Of primary interest are two large excavations from Vinstravassdraget and Tesse in Oppland. Our goal with this article is to discuss what kind of knowledge can be gleaned from boat-related cultural-heritage sites in the mountains and how this information can be used to further our understanding of fishing practices conducted there.

There are very few boat-related culture-heritage sites from the mountains to be found in the national register. Because so few archaeological surveys have been directed toward finding these types of sites, it is possible that they are underrepresented in southern Norway in relation to other types of mountain sites. Until recently, it was Stone Age habitations sites, house foundations, iron production sites, and hunting pits that were seen as the only types of sites worthy of investigation.

After finding a number of cultural-heritage sites on the shores of mountain waterways in the recent projects, we believe there is much to say on this topic. A vigorous collaboration by researchers from various fields of expertise, e.g., ethnology and history, would be very productive. Fishing practices in the mountains is a subject that would greatly benefit from this type of interdisciplinary cooperation.